

SON + OT TIPIDAGI SO‘Z BIRIKMALARINING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA SINTAKTIK DERIVATSIYA IMKONIYATLARI**Ahmedov O‘tkir Ilhomovich,**

Samarqand davlat chet tillar instituti

Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasida katta o‘qituvchisi

G-mail.: utkirbekjonqul30@gmail.com[Orcid:0009-0000-4352-7628](https://orcid.org/0009-0000-4352-7628)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi son + ot tipidagi so‘z birikmalarining struktur-semantik xususiyatlari hamda ularning sintaktik derivatsiya imkoniyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida son komponentining ot bilan birikish mexanizmi, semantik munosabatlari, grammatik shakllanishi va gap tarkibidagi funksional xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, sonli birikmalarning sintaktik transformatsiya va derivatsion imkoniyatlari misollar asosida yoritildi. Tadqiqot natijasida son + ot konstruksiyalari o‘zbek tilida miqdoriy, tartibiy, umumlashtiruvchi va distributiv ma’nolarni ifodalashda faol ishtirok etishi aniqlandi. Ushbu birliklarning sodda gap, murakkab sintaktik qurilma va nominativ birlik hosil qilishdagi roli ham ochib berildi. Maqola natijalari sintaksis, morfologiya va derivatologiya yo‘nalishidagi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: son; ot; so‘z birikmasi; sintaktik derivatsiya; struktura; semantika; distributivlik.

Аннотация. В данной статье исследуются структурно-семантические особенности словосочетаний типа «числительное + существительное» в узбекском языке, а также их возможности синтаксической деривации. В ходе исследования анализируются механизмы сочетания числительных с существительными, их семантические отношения, грамматическое оформление и функциональные особенности в структуре предложения. Кроме того, на основе примеров раскрываются трансформационные и деривационные возможности числительных конструкций. Установлено, что конструкции типа «числительное + существительное» активно участвуют в выражении количественных, порядковых, обобщающих и распределительных значений в узбекском языке. Также раскрыта их роль в образовании простых предложений, сложных синтаксических конструкций и номинативных единиц. Результаты статьи могут служить важной теоретической основой для исследований в области синтаксиса, морфологии и дериватологии.

Ключевые слова: числительное; существительное; словосочетание; синтаксическая деривация; структура; семантика; дистрибутивность.

Abstract. This article examines the structural-semantic features and syntactic derivational possibilities of numeral + noun word combinations in the Uzbek language. The study analyzes the mechanisms of combining numerals with nouns, their semantic relations, grammatical formation, and functional characteristics within sentence structures. Furthermore, the syntactic transformation and derivational potential of numeral constructions are explained through linguistic examples. The research reveals that numeral + noun constructions actively express quantitative, ordinal, generalizing, and distributive meanings in Uzbek. Their role in forming simple sentences, complex syntactic constructions, and nominative units is also highlighted. The findings of the article serve as an important theoretical source for studies in syntax, morphology, and derivatology.

Keywords: numeral; noun; word combination; syntactic derivation; structure; semantics; distributiveness.

Kirish. Tilshunoslikda so‘z birikmalari sintaksisning muhim birliklaridan biri sifatida o‘rganiladi. Xususan, son + ot tipidagi birikmalar o‘zbek tilining grammatik tizimida faol qo‘llanuvchi sintaktik konstruksiyalar sirasiga kiradi. Bunday birikmalar predmetning miqdori, tartibi, distributivligi va umumlashtirilganlik ma’nolarini ifodalash imkoniyatiga

ega [1]. O‘zbek tilshunosligida so‘z birikmalari sintaksisning eng muhim tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, son + ot tipidagi konstruksiyalar grammatik va semantik jihatdan murakkab tizim sifatida ajralib turadi. Bunday birliklar nutqda miqdor, tartib, jamlik, distributivlik va umumlashtirish ma’nolarini ifodalashda faol qo‘llanadi. Son komponentining ot bilan sintaktik aloqaga kirishuvi natijasida hosil bo‘ladigan birliklar tilning nominativ va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tilshunoslikda sonlarning grammatik tabiati va ularning sintaktik vazifalari haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, son + ot birikmalarining derivatsion imkoniyatlari yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan. Shu bois mazkur maqolada son + ot konstruksiyalarining struktur-semantik tabiati va sintaktik derivatsiya jarayonidagi o‘rni o‘rganiladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilidagi son + ot tipidagi so‘z birikmalarining struktur-semantik xususiyatlari hamda sintaktik derivatsiya imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Sonlarning grammatik tabiati va ot bilan munosabati o‘zbek tilshunosligida turli aspektlarda tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ularning sintaktik derivatsiya imkoniyatlari yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan [2]. Shu sababli son + ot konstruksiyalarining struktur-semantik tabiati va derivatsion xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilidagi son + ot tipidagi so‘z birikmalarining strukturaviy va semantik xususiyatlarini hamda ularning sintaktik derivatsiya imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida sonlarning grammatik tabiati A.G‘ulomov, Sh. Rahmatullayev, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, N. Mahmudov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [1; 2; 3]. Ushbu tadqiqotlarda sonlarning morfologik xususiyatlari, semantik guruhlari va sintaktik vazifalari yoritilgan. A. G‘ulomov sonlarni miqdor bildiruvchi mustaqil so‘z turkumi sifatida tavsiflaydi [1]. Sh. Rahmatullayev esa sonlarning nutqdagi funksional imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi [2]. Hozirgi zamon lingvistikasida korpus lingvistikasi va sintaktik modellashtirish yo‘nalishlarida ham sonli konstruksiyalar faol tadqiq qilinmoqda [9]. O‘zbek tilining sintaktik korpusini yaratishga oid ishlarda son + ot birikmalari alohida sintaktik model sifatida ko‘rib chiqilgan [9]. A. G‘ulomov sonlarning predmet miqdorini ifodalashdagi grammatik xususiyatlarini yoritgan bo‘lsa, Sh. Rahmatullayev sonli birikmalarning semantik jihatlariga e‘tibor qaratgan. Keyingi tadqiqotlarda derivatsion sintaksis masalalari ham rivojlantirildi.

Hozirgi zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda korpus lingvistikasi va sintaktik teglash masalalari ham dolzarb hisoblanadi. O‘zbek tilining sintaktik korpusini yaratish bo‘yicha tadqiqotlarda sonli birliklarning strukturasi muhim element sifatida ko‘rsatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tavsifiy, distributiv, transformatsion va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida badiiy adabiyotlar, publitsistik matnlar va zamonaviy o‘zbek tilidagi og‘zaki nutq namunalaridan foydalanildi.

Son + ot tipidagi birikmalar quyidagi mezonlar asosida tahlil qilindi:

1. Struktur modeli;
2. Semantik munosabat;
3. Sintaktik vazifa;
4. Derivatsion imkoniyat;
5. Transformatsion xususiyat.

Tahlillar va natijalar.

Son + ot tipidagi birikmalarning struktur xususiyatlari

O‘zbek tilida son + ot birikmalari hokim-tobe munosabat asosida shakllanadi. Bunda son tobe komponent, ot esa hokim komponent hisoblanadi [3]. ikki talaba; besh kitob; o‘n kun; yuzlab odamlar. Bu tipdagi birikmalarda son komponenti predmetning miqdoriy belgisini ifodalaydi. Struktur jihatdan ular quyidagi modellarda namoyon bo‘ladi:

1. Sanoq son + ot
uch talaba
yetti daftar
2. Tartib son + ot
birinchi kurs
ikkinchi qavat
3. Jamlovchi son + ot
ikkala tomon
uchovlon do‘st
4. Taqsim son + ot
beshtadan kitob
ikkitadan olma

Mazkur modellarda sonning grammatik shakli o‘zgarishi bilan birikmaning semantik vazifasi ham o‘zgaradi.

Son + ot birikmalarining semantik xususiyatlari

Son + ot birikmalari quyidagi semantik munosabatlarni ifodalaydi:

1. **Miqdoriy sema.** Bu holatda son predmetning aniq yoki noaniq miqdorini bildiradi: besh talaba; yuz kishi; minglab odamlar.
2. **Tartib semasi.** Predmetning ketma-ketlikdagi o‘rnini bildiradi: ikkinchi bob; beshinchi qator.
3. **Distributiv sema.** Harakat yoki predmetning taqsimlanishini ifodalaydi: ikkitadan qalam; uchtadan daftar.
4. **Umumlashtiruvchi sema.** Predmetlarning umumiy jamlanishini bildiradi: ikkala tomon; uchovlon yigit. Semantik jihatdan bunday birliklar nutqda aniqlik va konkretlikni ta’minlaydi.

Son + ot konstruksiyalarining sintaktik derivatsiya imkoniyatlari

Sintaktik derivatsiya til birliklarining transformatsiya asosida yangi sintaktik birlik hosil qilish jarayonidir. Son + ot birikmalari derivatsion jihatdan faol birliklardan sanaladi.

1. Gap hosil qilish imkoniyati. Uch talaba keldi. Besh kitob sotib oldim.

Bu yerda birikma gapning ega yoki to'ldiruvchi komponentiga aylangan.

2. Murakkab sintaktik birlik hosil qilishi. Ikki talaba kelganini eshitdim. Besh kun davom etgan seminar tugadi. Bu misollarda sonli birikmalar murakkab sintaktik konstruksiya tarkibida qatnashmoqda.

3. Nominativ derivatsiya. Son + ot birikmalari terminologik yoki nominativ birlik hosil qilishi mumkin: Yetti iqlim; Ming bir kecha; To'rtko'l.

4. Transformatsion imkoniyat. Uch talaba → talabalar uchta edi. Ikki kitob → kitobning ikkitasi. Bu transformatsiyalar sintaktik derivatsiyaning faol ko'rinishidir.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, son + ot tipidagi birikmalar o'zbek tilida quyidagi xususiyatlarga ega: struktur jihatdan hokim-tobe aloqaga asoslanadi; semantik jihatdan miqdoriy va distributiv ma'nolarni ifodalaydi; gap tarkibida turli sintaktik vazifalarni bajaradi; derivatsion imkoniyati yuqori hisoblanadi; transformatsion jarayonlarda faol ishtirok etadi. Shuningdek, sonli birikmalar matnning semantik yaxlitligini ta'minlashda ham muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbek tilidagi son + ot tipidagi so'z birikmalari murakkab struktur-semantik tizimni tashkil qiladi. Ular predmetning miqdori, tartibi, distributivligi va umumlashtirilganligini ifodalashda muhim sintaktik vosita hisoblanadi. Mazkur birikmalar derivatsion jihatdan ham faol bo'lib, sodda va murakkab gaplar hosil qilish, nominativ birlik yaratish va transformatsion jarayonlarda keng qo'llanadi.

Tadqiqot natijalari o'zbek sintaksisi va derivatologiyasini chuqurroq o'rganishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'ulomov A. O'zbek tilida son. – Toshkent: Fan, 1964.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
4. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent, 2009.
5. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
6. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1996.
7. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Qarshi, 2004.
8. Abdurahmonov G'. O'zbek tili sintaksisi asoslari. – Toshkent, 1998.
9. Sharipov M., Mattiev J., Sobirov J., Baltayev R. Creating a morphological and syntactic tagged corpus for the Uzbek language.
10. Salaev U. UzMorphAnalyser: A Morphological Analysis Model for the Uzbek Language Using Inflectional Endings.
11. Musaeov M. va boshqalar. USC: An Open-Source Uzbek Speech Corpus and Initial Speech Recognition Experiments.
12. Salaev U., Kuriyozov E., Gómez-Rodríguez C. A machine transliteration tool between Uzbek alphabets.